

Q.T.Mustafayev, İ.R.Babayev

QUŞLARIN QORUNMASI

(monoqrafiya)

*Kitab "Quşların Ekologiyası və Mühafizəsi" və
"Bioloji Müxtəliflik Mərkəzi" İctimai Birliklərinin
Elmi Şuralarının keçirdikləri birgə iclasın (07
yanvar 2012-ci il, Protokol № 01) qərarına
əsasən çap olunur.*

Bakı – "Elm" – 2012

Elmi redaktor və rəyçilər

Redaktor: *Biologiya elmləri doktoru,
professor N.A.SADIQOVA*

Xüsusi rəyçilər: *AMEA-nın müxbir üzvü, əməkdar elm xadimi,
professor T.H.TALIBOV*

*Biologiya elmləri doktoru,
professor R.V.HACIYEV*

Müəlliflər: **Q.T.Mustafayev, İ.R.Babayev**

İSBN 978-9952-453-33-1

Monoqrafiyada quşların əsas növlərinin təmsalında heyvanların qorunmasına münasibətdən bəhs olunur. Oxuculara konkret faktlarla çatdırılır ki, insanların vəhşi heyvanlara qayğıkeş münasibəti yeni deyil. Bu qayğının kökünü "Allah yaradana məhv etmək olmaz" prinsipi təşkil edir. Hazırkı dövrdə təbii şəraitdə yaşayan quşlar (elə başqa heyvanlar da) iki əsas tədbirə əsasən qorunur: əhali tədbirləri və dövlət tədbirləri. Birincisi el adətlərindən, ikincisi dövlət qanunçuluğundan ibarətdir. El adətləri qədimdir, doğmadır, dini-ruhani inama əsaslanır, effekti yüksəkdir. Dövlət qanunçuluğu elmi faktlara və təcrübəyə əsaslanır. Bunun da icra edəni əhalidir. Amma əhali üçün doğma deyil, ona görə zooloji maarifziliyə və tədrisə ehtiyacı var. Monoqrafiyada bu tədbirlərin hər iki qrupu ətraflı açıqlanır.

Təbiət ilə maraqlanan hər kəs monoqrafiyadan faydalana bilər.

Monoqrafiya haqqında rəy və təkliflərini bildirən oxuculara əvvəlcədən təşəkkür edirik.

M $\frac{1906000000}{655(07) - 2012}$ **Qrifli nəşr**

© Q.T.Mustafayev, 2012

© İ.R.Babayev, 2012

596
M 85

Q.T. Mustafayev

Giriş

Müasir dövrdə boloji müxtəlifliyin bütün komponentləri qorunur, biri az, digəri çox. Geniş qorunanlara məməliləri və quşları misal göstərmək olar. Bu kiçik monoqrafiyada quşlardan bəhs olunur. Quşların qorunması müxtəlif ölkələrdə fərqlənir, bu baxımdan hər ölkənin öz ənənəsi var. Azərbaycanda quşlar iki böyük tədbirə əsasən qorunur. Birincisi əhali tərəfindən qorunmasıdır, biz buna el adəti demişik (Mustafayev, 1970; Mustafayev, Məmmədov, 2008). İkinci tədbir Dövlət qanunçuluğuna əsasən qorunmasıdır. Dövlət qanunçuluğu da xalq tərəfindən icra edilir. Əhalinin iştirakı olmadan heç bir təbii sərvəti qoruyub saxlamaq mümkün deyil.

Təbiətin qorunmasına dair el adəti Dövlət qanunçuluğundan daha çox uğurlu olur. Ona görə ki, Dövlət qanunçuluğu elmə əsaslanır, el adətləri isə əhalinin, xalqın özünün istəyi nəticəsində formalaşır. Ona görə də 1000 illərlə fəaliyyət göstərir, hamını əhatə edir, ucuz başa gəlir və effektiv olur. Bunu nəzərə alaraq, müasir ekoloji qanunçuluq xalqın iştirakı ilə geniş müzakirə olunur, el adətləri mümkün qədər nəzərə alınır. Dövlət qanunları cəmiyyətin ierarxiyasında yuxarıdan aşağıya yayılır, təbliğata ehtiyacı var. Amma el adətləri aşağıdan başlanır, avtomatiya idarəçiliyinə əsaslanır. Ona görə daimidir. Təbiət komponentlərinə əhalinin münasibəti uzun müddət halal-haram, savab-günah, faydalı-zərərli, xəstə-sağlam, yeməli-qeyri-yeməli, az əhəmiyyətli-müqəddəs kimi kateqoriyalara ayrılmaqla tənzimlənib. Bunlar müasir ekoloji qanunçuluqda nəzərə alınmalıdır.

Oxucuların əlində saxladığı bu kiçik monoqrafiyanın

adı onun içərisində olan informasiyadan genişdir. Əslində Azərbaycan faunasına daxil olan bütün quşlar (369 növ) burada bioloji müxtəlifliyin üzvləri kimi qorunur. Biz bu adı kitabın gələcəkdə genişlənəcəyi ümidi ilə seçmişik. Hələlik seçdiyimiz quşlar 100 növdür. Bunların çoxu Dövlət qanunçuluğuna əsasən qorunur, az hissəsi isə el adətinə görə qayğı altına alınıb qorunur. Əhali bu tədbirləri fərdi, ailəvi və kollektiv formalarda həyata keçirir. Dövlətin heyvanları qorumasının ən geniş statusu "Faydalı fauna" adlanır. Bioloji müxtəlifliyin qorunması anlayışı heyvanları, eyni vaxtda bitkiləri və mikroorqanizmləri də əhatə edir. Bunların hamısına dair monoqrafiyalar seriyası yazılar. İnşaallah!

Kitabın quruluşu və məzmunu haqqında dəyərli məsləhətləri üçün prof. N.A.Sadıqovaya, prof. Təriyel Talıbov və prof. Rauf Hacıyev cənablarına dərin minnətdarlığımızı bildirir, b.e.n., baş elmi işçi Aftandil Musayevə "Toyuqkimilərin qorunan növlərinə dair" əlyazmasından istifadə etdiyimizi təşəkkürlə bildiririk. Monoqrafiyanın nəşrə hazırlanmasında təmənnəsiz köməyinə görə BDU-nun Onurğalılar zoologiyası kafedrasının laboratoriya müdiri R.R.Şıxəliyevaya və AMEA Zoologiya İnstitutunun baş laborantı S.S.Rəcəbovaya təşəkkür edirik.

Material və metodika

Monoqrafiyanın materialı müəlliflərin 1950-ci illərdən başlayaraq apardıqları çöl tədqiqatları, ornitologiya sahəsində XIX əsrdən indiyə qədər toplanmış faktiki materialın və mövcud ədəbiyyatın qiymətləndirilməsindən ibarətdir. Bundan əlavə, cəmiyyətin inkişafı tarixində əhalinin quşlara münasibəti də nəzərə alınıb. Son 10-15 ildə aparılmış monitorinqin nəticələri və nəşr edilmiş əsərlər diqqət

mərkəzində olub. Quşların qorunması üçün xüsusi rejimlə qorunan ərazilər və dövlət tədbirləri əsas götürülüb (Bağirov, 2002, 2002 a, 2002 b, 2002 c, 2008).

Azərbaycan Respublikasının Qırmızı kitabına daxil edilmiş (Mustafayev, Tuayev, 1989) və onun II nəşrinə əlavə tövsiyə olunmuş (Mustafayev, Babayev, 2010) quşların göstəriciləri kitabın əsasını təşkil edir.

Əsas metodika kimi müqayisəli qiymətləndirməyə üstünlük verilib. Quşların kəmiyyət göstəricisi marşrut üsulu və nöqtəvi monitorinqə (Hawe et el, 1997) görə müəyyən edilib. Monoqrafiyaya daxil edilmiş quş növləri kəmiyyət baxımından 3 statusa ayrılıb: çoxsaylı, adi saylı, nadir. Sayğı aparılan ərazidə 0,1-0,9 quş nadir, 1-9 quş adi saylı, 100 və daha çox quş çoxsaylı qəbul olunub. Lakin sayğının əhatə etdiyi ərazi quşun böyüklüyündən (kiçik, ortaboy, böyük) və həyat tərzindən (dinc, yırtıcı) asılı olaraq 5 km-dən 150 km-ə qədər fərqlənib (Mustafayev, Qasimi, 2011).

Nadir quşlar İUSN (Beynəlxalq Təbiəti Mühafizə İttifaqı) tərəfindən qəbul edildiyi kimi 6 kateqoriyaya ayrılıb: Böyük (iri) quşun statusu üçün qəbul edilən ərazi kiçikboy-lu quşdan 30 dəfəyə qədər çox götürülüb. Statusun kateqoriyası növün kəmiyyətinin dəyişməsinə bildirir: 1- məhv olmuş, son 10 ildə tapılmayan növ; 2 - kritik vəziyyətdə olan növ (CR), son 10 ildə təbii şəraitdə 80 % azalmış; 3 – təhlükə altındadır (EN), ötən 10 ildə 50-80 % azalıb; 4 – mənfi təsirə həssasdır (VU), ötən 10 ildə 30-50 % azalıb; 5 – təhlükə həddinə yaxındır (NT), ötən 10 ildə 30 %-ə qədər azalıb; 6- sayının dinamikası haqqında məlumat yetərli deyil (DD).

Nadir quşlara dair autekoloji məlumat verilərkən Qırmızı kitabın tələbləri əsas götürülüb. Əlavə olaraq növün genofond əhəmiyyəti və əhali üçün əhəmiyyəti də (iqtisadi əhəmiyyəti) vurğulanıb. Növün genofond əhəmiyyəti bioloji müxtəliflikdə həmin növün özündən böyük taksonların

(cins, fəsilə, dəstə) saxlanulmasında iştirak səviyyəsini göstərməyə xidmət edir, iqtisadi əhəmiyyəti isə əhalinin ona münasibətinin səbəbini açıqlamağa yönəlib. Bu hissədə bəzi növlərin əvəzinə onların cinsindən və ya fəsiləsindən bəhs olunması əhalinin həmin quşlara münasibəti ilə əlaqəli olub. Məsələn, əhali Oraqqanad(Apus), Ağacdələnkimilər (Piccifformes), Qızlarquşular (Meropidae), Arıquşlar (Paridae), Qur-qur (Streptopelia) kimi taksonların bütün növlərini eyni qayğı ilə qoruyur. Ona görə də həmin taksonlardan ümumi halda bəhs edilib. Taksonların adı 3 dildə yazılmışdır: azərbaycan, latın və ingilis. Kitabın hər başlığına, hətta quşların hər növünə dair məlumat mənbələlərini ayrı verməkdə məqsəd həmin mənbələr ilə oxucunun əlaqəsini asanlaşdırmaq olub.

Məlumat mənbələri:

1. Bağırov H. (red.) Azərbaycan Respublikasının ətraf mühitinə dair qanunlar toplusu. Bakı, "El – Alliance", 2002, 404 s., 2002 a, 424 s, 2002 b, 404 s., 2002 c, 424 s.;
2. Bağırov H. İlham Əliyevin uğurlu ekoloji siyasəti, Bakı, "Şərq-Qərb", 2008, 399 s.;
3. Mustafayev Q.T., Tuayev D.Q. Quşlar-Aves. Azərbaycanın Qırmızı Kitabı. Bakı, "İşıq", 1989, s. 51-125;
4. Mustafayev Q.T., Babayev İ.R. Quşlar-Aves. Azərbaycan Respublikası Qırmızı kitabının 2-ci nəşrinə daxil etmək üçün tövsiyə olunan növlər haqqında mətn (əlyazması), 2010, 120 s.;
5. Mustafayev Q.T., Qasimi H. Onurğalı heyvanların Regional kəmiyyət statusları və kateqoriyaları. Bakı Dövlət Universitetinin əsərləri. Təbiət seriyası, 2011, N 4, s. 24-29;
6. Беме Р.А., Флинт В.Е. Пятиязычный словарь названий животных. Птицы. Латинский-русский-английский-немецкий-французский-М.: Рус. яз., PVCCO, 1994, 845 с.;
7. Hawe R.W. et. el. Standart method for monitoring songbird populations in the Great Lakes Region. Passenger Pigion, 1997, 59 (3): 83-94.

Fəsil 1. AZƏRBAYCANDA QUŞLARIN QORUNMASI TƏDBİRLƏRİ

Quşların qorunması tədbirləri 2 əsas hissəyə ayrılır.

1.1. Əhalinin tədbirləri. Quşları qorumaq üçün əhalinin qədim dövrlərdən indiyə qədər həyata keçirməklə geniş yaydığı tədbirlər çoxsahəlidir. Azərbaycanın yerli faunasında bir növ qur-qur olub – *Streptopelia turtur* – adi qur-qur. Əhali onu “Peyğəmbər quşu” kimi etiraf edib qoruyur. Rəvayətə görə, Peyğəmbər (Ə.S.) və onu müşayiət edən bir neçə nəfər yaxınları səhrada yol gedərkən onlara qarşı çoxsaylı qoşun gəldiyini görüblər. “Nə edək” sualına Peyğəmbər cavab verib ki, onu yaxındakı quru (susuz) quyuya salsınlar və düşmən yerini soruşanda düzünü desinlər. Belə də ediblər. Quyunu yoxlamaq istəyən düşmən görüb ki, onun girəcəyinə hörümçək tor çəkib, qur-qur da yuva tikib kürt yatır. Düz söz deyənə bir neçə şallaq vurub, yaxındakı dağı axtarmağa tələsiblər. O vaxtdan indiyə qədər hörümçək və qur-qur Peyğəmbərin (Ə.S.) xilaskarları kimi qayğı altına alınıb qorunur. Hörümçək və qur-qur müasir elmi baxımdan da faydalı heyvanlardır. 1970-1980-ci illərdə Azərbaycana 2 növ də yeni qur-qur gəlib (*Streptopelia senegalensis* – kiçik qur-qur və *Streptopelia decaocto* – Xaltalı qur-qur). Bunları da əhali adi qur-qur kimi tanıyır və müqəddəs bilib qoruyur.

Çöl göyərçini (*Columba livia*) ev göyərçinlərinin bir neçə yüz əhli cinsinin genetik mənşəyidir. Bunu yerli əhali göyərçinlərin valideyni kimi etiraf edir. Keçmişdə nəqliyyat olmayanda bir-birinə qənim kəsilmiş qəbilə başçıları poçt göyərçini vasitəsilə əlaqə saxlayıblar (məktublaşılıblar). O vaxtdan bəri hələ də göyərçin “sülh quşu” kimi etiraf edilir.

Göyərçindən başqa heç bir ov quşu şəhərlərdə yaşayıb nəsil verə bilmir (qorxur). Göyərçinin də (*Columba livia*) iki populyasiyası var: a) əhali ilə qonşuluq edənlər (sinantrop); b) əhalidən uzaq qaya və yarğanlarda nəsil verənlər. Əhalinin qonşuluğunda yaşayan populyasiya kütləvi quş olduğu halda, təbii landşaftda yaşayan populyasiya ildən-ilə azalıb nadir olur. Ona görə ki, əhali ilə qonşuluq edən göyərçin populyasiyası toxunulmaz ("sülh quşu") qəbul edilib qorunur.

Qaranquşlar – *Hirundinidae* və *Oraqqanadlar* – *Apodidae* bahar bayramının (Novruz bayramı) müjdəçisi (xəbərçisi) kimi etiraf edilib qorunur. Bunlar çoxdur: qaranquş 4 növ – *Hirundo rustica*, *Delichon urbica*, *Riparia riparia*, *Ptyonoprogne rupestris*; *Oraqqanad* 2 növ – *Apus apus*, *Apus melba*. Baharda Ən tez gələnə adi kəndqaranquşudur – *Hirundo rustica*. Bu qaranquş mart ayında qışlaqdan (Afrikadan) uçub gəlir, özünü novruz bayramına çatdırır. Əhali bu quşları da toxunulmaz dost kimi qoruyur. Bayquşların kiçik bir növü var: *Otus skops* – meşə bayquşcuğu. Azərbaycanda bu quşun xalq adı "İsa-Musadır". Rəvayətə görə, bunlar İsa və Musa (Ə.S.) Peyğəmbəri axtarırlar. Həva qaralandan səhər açılana qədər biri "İsa", digəri "Musa" deyib çağırır. Şübhəsiz ki, bu rəvayət sadəcə bənzətmədir. Bizim üçün maraqlı tərəfi budur ki, gecə həşərat ovlayıb yeyən faydalı quşdur, xalq da onu müqəddəs kimi tanıyır. Qoy belə olsun. Xeyirli səhv, zərərli doğrudan yaxşıdır (Mustafayev, 2011).

Bir qrup quşlar aqrar təsərrüfatı ziyanvericilərin gözlənilməz hücumundan xilas edirlər. Məsələn, siçan və çəyirtkə kütləvi peyda olduğu sahəyə çoxlu qağayı (*Larus canus*, *Larus cachinnans*), zağca qarğa (*Corvus frugilequus*), ala sığırçın (*Sturnus roseus*) tökülüşü onları qırırlar. Ala sığırçın ziyanvericilərdən yeyib doyduqdan sonra onları

qırıb tökür. Onun belə fəaliyyəti əkinçini muradına çatdırır, ona görə də "Murad quşu" adlanır.

Cənub bülbülü – *Luscinia megarhynchos* – özü çox gözəl quş deyil, amma nəğməsi hamını məftun edir. Bu bülbülü Azərbaycan xalqı özünün təbii müğənnisi kimi qəbul edib qoruyur. Ona görə təkcə meşədə, bağda, parkda, kolluqda deyil, hətta həyətyanı sahələrdə nəsil verir. Yediyi də həşəratdır. Azərbaycan əhalisi ağacdələnlərin (*Picidae*) və arıquş (*Parus*) cinsinə mənsub olan növlərin meşə və bağların həkimi, şanapipik hophopu isə (*Upupa epops*) torpaq həkimi kimi etiraf edir. Onlar meşələri, bağları və parkları zərərli cücülərdən təmizləyirlər, xəstə ağacları müalicə edirlər. Hophop nəm torpağa dimdiyini batırıb eşir, oradakı həşəratı və onun yumurtalarını tapıb yeyir. Bu işi zağca qarğa yer şumlayan aqreqatın arxasınca tökülüşüb edir.

Ağ leylək (*Ciconia ciconia*) "Məkkə quşu" kimi məşhurlaşmışdır. Azərbaycanda nəsil verən ağ leyləklər qışlamaq üçün Afrikaya qədər köçürlər. Onlar buradan gedəndə ayaqları və dimdiyini solğun-boz, erkən baharda qayıdıb gələrkən isə xına rəngli olur (qışlaqda ayaqlarının və dimdiyinin dərisinin üst qatı təzələnir). Əhali hesab edir ki, ağ leylək Məkkədə xınalanıb qayıdır. Ona görə də leyləyi müqəddəs quş kimi qoruyurlar. O da ot tayalarının və damların üstündə, həyətdə hündür ağacda yuva tikib nəsil verir və çoxalır. Son illərdə ağ leylək düzənlik rayonlarda hündür ağac tapa bilmədiyi üçün yüksək gərginlikli elektrik xətlərinin metal dirəkləri üzərində yuva tikib nəsil verməyə başlayıblar (Mustafayev, Sadıqova, 2005). Əsas yemi siçan, ilan, qurbağa və çəyirtkə olan bu quşa əhalinin nə ad verməsi yox, qayğılı münasibəti əhəmiyyətlidir. Maygülü – *Podiceps*, vağlar – *Ardeidae* və çibis – *Vanellus* kimi quşların gözəlliyi və dərisindən düzəldilən suvenirlər əhalinin

xoşuna gəldiyi üçün qorunurlar.

Təəssüf ki, Azərbaycanda faydalı quşların yaşama yerlərinin qorunması, əkinə yararsız yerlərdə kolluqların saxlanılması, canlı çəpərlərin əkilməsi, quş evcikləri və quşlara yem təknələri düzəldib qoyulması, alağ cəngəlliklərinin və taxıl biçildikdən sonra onun yerinin yandırılmasına qarşı mübarizəsi arzu olunan səviyyədə deyil.

1.2. Dövlət tədbirləri. Azərbaycanda quşların qorunmasına dair Dövlət tədbirləri çoxdur və müasir beynəlxalq standartlara uyğundur:

- Ekoloji qanunçuluğun inkişafı (Bağirov, 2002, 2002 a, 2002 b, 2008; Mustafayev, Tağıyev, 1989).

- Dövlətlərarası və beynəlxalq müqavilələr (İUCN, AEW, CITES, Bonn, Bern, Ramsar və s.).

- Xüsusi rejimlə qorunan ərazilər ayrılması, onların beynəlxalq standartlara uyğun olması (8 Milli Park, 12 Dövlət Təbiət Qoruğu, 18 Dövlət Təbiət Yasaqlığı).

- Ovçuluğun müasir məzmununa yönəldilməsi.

- Heyvandarlığın müasir ekoloji tələblərə uyğun inkişafa yönəldilməsi.

- Zooloji introduksiya qarşısında müasir ekoloji tələblər qoyulması.

- Nadir quşların qorunan ərazilərdən kənarında optimal yaşama yeri ilə təmin edilməsi (Mustafayev, 1985).

- Ekoloji elmə, tədrisə və maarifçiliyə dövlət qayğısı.

- Təbiət abidələri statusunun nadir quşlara da aid edilməsi.

- Nadir quşların pitomniklərdə yetişdirilib təbiətə buraxılması (repatriasiya).

- Quşların təyyarə ilə toqquşmasının qarşısını almaq tədbirləri.

- Bəzi quşların xəstəlik yayması ehtimalının azaldılması tədbirləri.

• Heyvandarlığa və quşçuluğa alternativ müasir ovçuluq təsərrüfatlarının yaradılması.

Azərbaycanda müstəqil Respublikanın Milli Məclisin qəbul etdiyi Ekoloji qanunçuluğu müasirlik baxımından nümunəvidir (Bağirov, 2007, 2008). Lakin onun həyata tətbiqi özündən geri qalır. Qanunçuluğun tətbiqi baxımından problemlər çoxdur. Dövlətlərarası və beynəlxalq müqavilələrə daxil edilmiş quşların Azərbaycanda olan populyasiyalarının qorunmasına dair taktik tədbirlər tələb olunan səviyyədə deyil. Xüsusi rejimlə qorunan ərazilərin Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyi tərəfindən ayrılması və onların təbii kompleksləri əhatə etməsi (representativlik) yüksək səviyyədədir. Lakin bu ərazilərdə bioloji müxtəlifliyin populyasiya səviyyəsində öyrənilməsi ləng gedir, nadir populyasiyaların kəmiyyət göstəricilərinin bərpaşına uğurlar azdır, bəzi populyasiyalar üzrə hətta geriləmə davam edir. Belə azalma ov quşlarına və qızılquşkimilərə daha çox aiddir (Mustafayev və b., 2011).

Son illərdə heyvandarlığın ətraf mühitə zərəri konkret faktlara əsasən vurğulanır. Bu problem də regionlardan başlayıb qlobal miqyas alır (Mustafayev və b., 2011). Azərbaycan dağlıq ölkə olduğu üçün burada ilin fəsillərindən asılı olaraq ev heyvanlarının yerləşdirilməsi və onun kəmiyyət göstəricisi çox önəmlidir. Torpaq eroziyasının, quraqlaşmanın və səhrələşmənin səviyyəsini azaltmaq üçün Ekologiya Nazirliyinin tələblərinə riayət edilməlidir.

Azərbaycanda zooloji introduksiya XX əsrin birinci yarısında elmi əsassız olaraq çox güclənib (Hacıyev, 2004; Mustafayev və b., 2011). Bu tədbirlər nə ekoloji, nə də iqtisadi baxımdan özünü tam doğrulda bilməyib (Hacıyev, 2004). Bir qrup heyvanların introduksiyasına sərf edilmiş vəsait və əmək hədəd gedib (şinşilla, Skuns, norka, sayqa, zubr və s.). Amerika yeno tu Respublikanın dağətəyi meşə-

lərində törəyib-artıb və aborigen faydalı faunaya, xüsusən də quşlara ziyan vurur (Mustafayev, Sadıqova, 2005).

Xüsusi rejimlə qorunan ərazilər nə qədər çox və geniş olsa da bioloji müxtəlifliyi qoruyub saxlamağa kifayət edə bilməz (Mustafayev, 1985; Flint, 2000). İqtisadi istifadə altında olan ərazilərdə quşların qorunması üçün işlənib hazırlanmış taktiki tədbirlər (Mustafayev, 1985; Mustafayev, İsmayılova, 2006) tətbiq olunmadan qalıb və ya az tətbiq tapıb. Halbuki bu tədbirlər "istifadə edərkən qorumalı, qoruyarkən istifadə etməli" prinsipinə tam uyğundur.

Floranın qorunmasında özünü doğrultmuş olan "Təbiət abidələri" statusu tətbiqi zoologiya yox səviyyəsindədir. Respublikada bu tələb də çoxdan qaldırılıb (Mustafayev, 1984, 1985 və s.). Təəssüf ki, icrası hələ də yoxdur. İndiki vaxtda nadir quşların nəsil verdiyi ada formalı kiçik əraziləri "Təbiət abidəsi" elan edib qorumaq ekoloji və mədəni baxımdan çox əhəmiyyətli olar. Nəslinin kəsilməsi qorxusu yaranmış quşların yuva yerlərini GPS-də fiksə edib "Təbiət abidəsi" statusu ilə daimi nəzarət altında saxlamaq uğursuz qalmaz.

Dünyanın inkişaf etmiş ölkələrində nadir quşları pitomniklərdə yetişdirib təbiətə buraxmaqla sönmək üzrə olan populyasiyalara "ikinci nəfəs" verilir (Flint, 2000). Bu tədbirin xüsusi adı var – repatriasiya. Təəssüf ki, Azərbaycanda belə bir təcrübə yoxdur. Amma repatriasiya sahəsində kadrlar hazırlamağın vaxtı keçir, bu baxımdan gecikmək də zərərlidir.

Quşların təyyarə ilə toqquşmasının ekoloji və iqtisadi zərərlerini nəzərə almuş Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyi bu problemin həllinə xüsusi əhəmiyyət verir. Hava limanı (aeroport) yaxınlığında olan su anbarları, kiçik göllər, izdihamlı əhali toplayan ticarət mərkəzləri havadan baxmaqla yem axtaran və suda üzən quşları cəlb edir (Musta-

fayev, Sadıqova, 2010). Bunu nəzərə alan ekoloji nəzarət qrupu Bakı, Gəncə, Naxçıvan kimi hava limanları ətrafına da quşları cəlb edən şəraiti ləğv edirlər.

Azərbaycanda ovçuluq təsərrüfatına münasibət bizi qane etmir. İnkişaf etmiş ölkələrdə ovçuluq təsərrüfatları quşçuluğun və heyvandarlığın alternativini kimi uğurlu işləyirlər (Flint, 2000). Ovçuluq təsərrüfatının məhsulu quşçuluq və heyvandarlıq məhsullarına nisbətən daha çox keyfiyyətlidir və ucuz başa gəlir. Təəssüf ki, Azərbaycanda bu sahə də yox səviyyəsindədir (Mustafayev və b., 2011).

Azərbaycanda çoxsaylı qışlayan ov quşlarının reproduktiv populyasiyaları (qaşqaldaq, ördəklər, qazlar, bəzi cüllütlər və s.) nadir olduğu üçün onların ovlanma müddəti qısaldılıb, reproduksiya şəraiti qorunur. Kəklik – *Alectoris chukar*, bildirçin – *Coturnix coturnix* kimi ov quşlarının ov norması və onun vaxtı ciddi nəzarət altında saxlanılır.

Optimizm yaradan proseslərdən biri də budur ki, müstəqil Azərbaycanda ekoloji elmə, tədrisə və maarifçiliyə dövlət qayğısı var. Ümumtəhsil orta məktəblərində (Əliyeva, Mustafayev, 2011), və ali məktəblərdə Ekologiya ətraflı tədris edilir. Bakı Dövlət Universitetində “Ekologiya və torpaqşünaslıq” fakültəsi yaradılıb. Azərbaycanda Ekologiya 26 elm sahəsinə inteqrasiya olunub (Mustafayev, 2009).

Məlumat mənbələri:

1. Bağirov H.(red.) Azərbaycan Respublikasının ətraf mühitinə dair qanunlar toplusu. Bakı, “El –Alliance”, 2002, 404 s., 2002 a, 424 s, 2002 b, 404 s., 2002 c, 424 s.;
2. Bağirov H. İlham Əliyevin uğurlu ekoloji siyasəti, Bakı, “Şərq-Qərb” , 2008, 399 s.;
3. Mustafayev Q.T. Təbiətin qorunması. Bakı, ADU, 1970, 194 s.;
4. Mustafayev Q.T., Sadıqova N.A. Azərbaycanın quşları. Bakı, “Çaşıoğlu”, 2005, 419 s.;
5. Mustafayev Q.T., Məmmədov A.T. Azərbaycanın kolonial quşları. Bakı, “MBM”, 2006, 231 s.;

6. Mustafayev Q.T., İsmayılova T.R. İsmayılı Qoruğunun quşları. Bakı, "Nasir", 2006, 206 s.;
7. Mustafayev Q.T. Ekologiyadan konspekt. Bakı, "Ekokomitə", 1993, 183 s.;
8. Mustafayev Q.T., Sadıqova N.A. Azərbaycan faunasının taksonomiyası və coğrafiyası (onurğalılar). Bakı, BDU, 2011, 207 s.;
9. Mustafayev Q.T. Düşünək və düşündürək. Bakı, "Sabah", 406 s.;
10. Mustafayev Q.T., Tağıyev Ə.N., Sadıqova N.A. Onurğalılar zoologiyası. Bakı, "AzTU", 2009, 483 s.;
11. Əliyeva R.Ə., Mustafayev Q.T. Ekologiya (9-11). Bakı, "Elm", 2011, 434 s.;
12. Mustafayev Q.T., Tuayev D.Q. Quşlar-Aves. Azərbaycanın Qırmızı kitabı. Bakı, "İşıq", 1989, s. 51-125;
13. Talıbov T.H. Naxçıvan MR-in Qırmızı kitabı. Cild 1. Onurğalılar. Naxçıvan, "Əcəmi", 2006, 209 s.;
14. Мустафаев Г.Т. Охрана птиц в Азербайджане и задачи общест-венности. Баку, Азернешр, 1984, 60 с.;
15. Мустафаев Г.Т. Птицы наземных экосистем Азербайджана. М., МГУ, 60 с.;
16. Мустафаев Г.Т. Успехи и проблемы охраны птиц в Азербай-джане. Кавказк. орнитол. вестник, вып. 2. Ставрополь, "Краевой комитет", 1991, с. 41-62;
17. Мустафаев Г.Т., Садыгова Н.А. Результаты прямого преследова-ния наземных позвоночных животных в Азербайджане. Первая международная конф. "Беккеровские чтения". Волгоград, 2010, с. 319-321;
18. Флинт В.Е. Стратегия сохранение. редких видов в России (тео-рия и практика). М., "ТЕОС", 2000, 328 с.

Fəsil 2. AUTEKOLOJİ MƏLUMATLAR

1. Çəhrayı qutan – *Pelecanus onocrotalus* Linn., 1758, White Pelican

Dəstə: *Pelecaniformes* (Kürəkayaqlıkimilər,
Pelecaniformes)

Fəsilə: *Pelecanidae* (Qutanlar, Pelicans)

Statusu: Nadirdir.

Kateqoriyası: (VU). Antropogen təsirlərə həssasdır. Mənfi təsirlərdən təhlükəli vəziyyətə (EN) düşə bilər.

Genefond əhəmiyyəti: Regionda cinsin 2 növündən biridir.

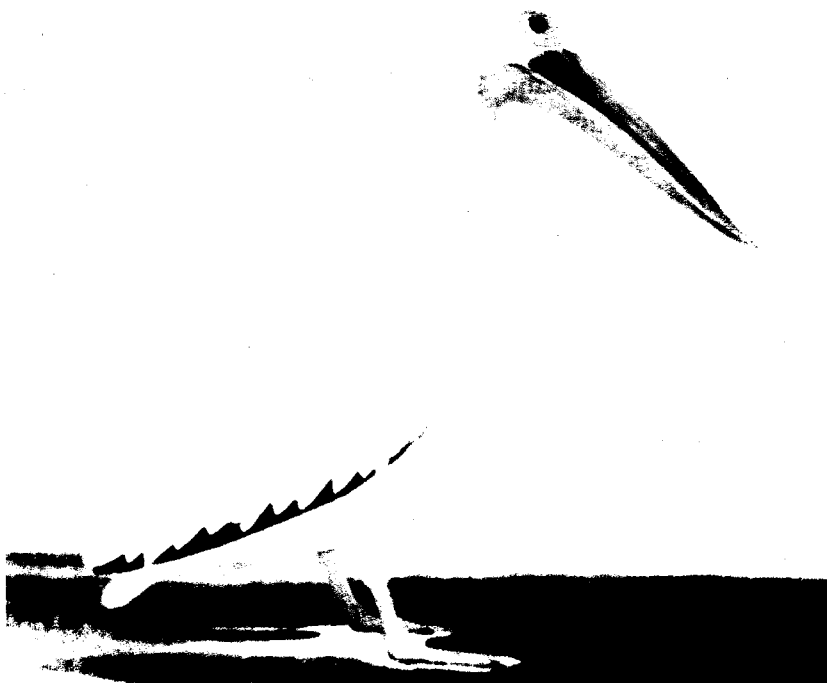
Qısa təsviri: Rəngi çəhrayıya çalan ağdır. Dimdiyinin alt hissəsində boğaz kisəsi vardır. Qanadının ucu qaradır. Bu növ qıvrımlək qutandan çəhrayı rəngi və boynunda qıvrım lələklərin olması ilə fərqlənir [11, 14].

Yayılması: Avropa, Asiya və Afrikada yayılıb. Azərbaycanda əsasən Xəzərin sahil sularında, Böyük və Kiçik Qızılağac körfəzlərində, Kür-Araz və Samur-Şabran ovalıqlarının su hövzələrində, Araz dəryaçasında və Arpaçay su anbarında qışlayır [1, 13, 14, 15], Cil, Alxovka, Kələdəhnə, Qarasu, Şilyan, Sor-sor və s. göllərin qurudulması nəticəsində təbii yaşayış yerləri azalıb.

Yaşayış yeri və həyat tərz: Balıqla zəngin olan iri su hövzələrində məskunlaşır. Gündüz fəal olur. Balıqla qidalanır. Azərbaycanda qışlayan və ötüb keçən populyasiyaları var. Payızda soyuqlar düşəndə gəlir, yazda uçub getməsi və ötüb keçməsi apreldə olur [4, 7, 11,].

Sayı: Çəhrayı qutanın sayı Qızılağac Dövlət Təbiət Qoruğunda 1937-ci ilin aprel ayında (Kiçik Qızılağac körfəzin-

də) 500-600 [2], 1959-cu ilin yanvar ayında (Böyük Qızılağac körfəzinin Burunki adasında) 78, 1959-cu ilin mart ayında (Sarap-Zeynal qurusunda) 1300, 1965-ci ildə (İvanov bankasında) 500-600 [3], 1979-cu ildə 23, 1980-ci ildə 40, 1982-ci ilin yanvar ayında 6 [5], 1989-cu ilin fevral ayında 19 [6], 1996-cı ilin dekabr ayında 40, 1997-ci ilin yanvar ayında 80, 1999-cu ilin dekabr ayında 200, 2002-ci ildə 99, 2004-cü ilin fevral ayında 120, 2005-ci ildə 210, 2006-cı ildə 720 [9, 10, 12, 14], 2009-cu ildə 1100 [17], Kürün mənsəbində 1999-cu ilin yanvar ayında 40, 2006-cı ildə 14, 2007-ci ildə 11 [16], Kür-Araz ovalığında 1974-1975-ci illərin qışında 300-350 [8], 1999-cu ilin qışında isə 23 fərd olub [7].

Məhdudlaşdırıcı amillər: XX əsrə qədər Xəzərin neft məhsulları ilə, daxili su hövzələrinin isə kənd təsərrüfatın-

da istifadə olunan zəhərli kimyəvi maddələrlə çirkəndirilməsi nəticəsində qida ehtiyatının azalması, bəzi su hövzələrinin qurudulması, mühərrikli qayıqların fasiləsiz hərəkəti, qanunsuz ovlanması.

Əhali üçün əhəmiyyəti: Elmi, estetik və dekorativ əhəmiyyəti var.

Qorunması üçün qəbul edilmiş tədbirlər: Ovlanması qadağandır. Qızılağac Dövlət Təbiət Qoruğu, Şirvan, Abşeron, Ağgöl Milli Parkları və su-bataqlıq sahələrində yasaqlıqlar əsas yaşama yerləridir. Azərbaycanın (1989) və Naxçıvan MR-in (2007) Qırmızı kitablarına, Bonn, Bern, Ramsar konvensiyalarına və AEWA sazişinə daxil edilib.

Qorunması üçün məsləhət görülmüş tədbirlər: Sarısu gölüne qoruq statusunun verilməsi, Şərbət qobu və Boz qobu göllərinin ciddi nəzarət altına alınması, növün qorunmasının fəal maarifçiliyi vacibdir.

Məlumat mənbələri:

1. Судиловская А.М. Отряды веслоногие // Птицы Советского Союза, 1951, т. 1, с. 59-60;
2. Иванов А.И. Весенние наблюдения на птицам на юго-западном побережье Каспия // Тр. Зоологического института АН ССР, т. IX, вып. 4, 1952, с. 1061-1062;
3. Греков В.С. Колонии голенастых и веслоногих птиц в Кызылагачском заповеднике // Орнитология Изд, МГУ, 1965, вып. 7, с. 85-86;
4. Tuayev D.Q. Kürəkayaqlıkimilər // Azərbaycan faunası. VI cild. Quşlar (Non passeriformes). Bakı, "Elm", 1977, s. 75-77;
5. Бабаев И.Р. О современном состоянии численности некоторых видов редких водоплавающих птиц в Ленкоранской низменности // Современное состояние ресурсов водоплавающих птиц (тезисы всесоюзного семинара). Москва, 1984, с. 96-97;
6. Бабаев И.Р. Численность и распространение некоторых редких и исчезающих птиц Ленкоранской природной области (Талыш) // Экологические проблемы Ставропольского края и сопредельных территорий. Тезисы докладов краевой научно-практической конференции. Ставрополь, 1989, с. 154-156;
7. Бабаев И.Р. Численность редких и исчезающих водно-болотных птиц Кура-Араксинской низменности // Актуальные вопросы

282480

- экологии и охраны природы Ставропольского края и сопредельных территорий. Мат. научно-практической конф. Ставрополь, 1991, с. 143;
8. Tuayev D.Q. Çəhrayı qutan-*Pelecanus onocrotalus* L., 1758 // Azərbaycan SSR-nin Qırmızı kitabı. Bakı, "İşıq", 1989, s. 53-54;
  9. Babayev İ.R. Xəzər dənizinin cənub-qərb sahillərində nadir, nəsli kəsilməkdə olan su-bataqlıq quşlarının müasir vəziyyəti // XX əsrin sonunda heyvanlar aləminin qorunması və öyrənilməsi. Akademik M.Ə. Musayevin 80 illiyinə həsr olunmuş elmi konf. mat-ri., Bakı, "Elm", 2001, s. 307-309;
  10. Бабаев И.Р. Размещение и численность редких видов водно-болотных птиц на прибрежной полосе Азербайджанского сектора Каспия // IV международная конференция "Биологическое разнообразие Кавказа" посвященная 60-летию со дня рождения заслуженного деятеля науки РФ, академика РАН, профессора Абдурахманова Г.М. Махачкала, 2002, с. 72-74;
  11. Mustafayev Q.T., Sadıqova N.A. Azərbaycanın quşları. Bakı, "Çaşıoğlu", 2005, s. 81-82;
  12. Babayev İ.R., Abbasov A.N. Qızılağac Dövlət Təbiət Qoruğunda sudaüzən quşların qışlamada sayı, yayılması və onlara təsir edən amillər // Zoologiya institutunun əsərləri. XXVIII cild // məqalələr toplusu. Bakı, "Elm", 2006, s. 123-127;
  13. Mustafayev Q.T., Babayev İ.R. Lənkəran-Talış bölgəsində nadir quşların növ tərkibi və say dinamikası // Zoologiya İnstitutunun əsərləri. XXVIII cild // məqalələr toplusu. Bakı, "Elm", 2006, s. 562-563;
  14. Babayev İ.R., Əsgərov F., Əhmədov F.T. Bioloji müxtəliflik: Xəzərin Azərbaycan hissəsinin sudaüzən quşları. Nurlar nəşriyyat-Poliqrafiya Mərkəzi, Bakı, 2007, s. 43-45;
  15. Talıbov T.H. Çəhrayı qutan-*Pelecanus onocrotalus* Linn. // Naxçıvan Muxtar Respublikasının Qırmızı kitabı. Cild 1. Naxçıvan, "Əcəmi", 2006, s. 63-64;
  16. Babayev İ.R. Xəzər dənizinin Cənub-Şərqi Şirvan düzünə həmsərhəd hissəsində qışda sudaüzən quşların növ tərkibi, sayı, yayılması və onlara təsir edən amillər // Azərbaycan Zooloqlar Cəmiyyətinin əsərləri. I cild. Bakı, "Elm", 2008, s. 603;
  17. Babayev İ.R. və b. Lənkəran ovalığında su və sahil quşlarının yayılması və kəmiyyət göstəriciləri // Bakı Dövlət Universitetinin 90 illik yubileyinə həsr olunmuş "Biologiyada elmi nailiyyətlər" mövzusunda Respublika elmi konfransının materialları (22-23 may). Bakı Universiteti nəşriyyatı, 2009, s. 372-374.

2. Qıvrımlələk qutan-*Pelecanus crispus* Bruch, 1832, Dalmatian Pelican

Dəstə: *Pelecaniformes* (Kürəkayaqlıkimilər,
Pelecaniformes)

Fəsilə: *Pelecanidae* (Qutanlar, Pelicans)

Statusu: Nadirdir.

Kateqoriyası: (VU). Antropogen təsirlərə həssasdır. Mühafizə tədbirləri gücləndirilməsə mənfi təsirlərdən təhlükə həddinə (EN) düşə bilər.

Genefond əhəmiyyəti: Azərbaycanda cinsin 2 növündən biridir.

Qısa təsviri: Rəngi bozumtul-ağdır. Dimdiyinin alt hissəsində boğaz kisəsi vardır. Qanadlarının ucu qaradır. Boynunun arxa hissəsində və başındakı lələklər bulanıq ağ rəngli qıvrım "papaqcıq" əmələ gətirmişdir [12, 14].

Yayılması: Avropa, Asiya və Afrikada yayılıb [2, 7, 12]. Azərbaycanda əsasən Xəzərin sahil sularında, Böyük və Kiçik Qızılağac körfəzlərində, Şirvan Milli Parkında, Araz deryaçasında və Arpaçay su anbarında [11, 14, 15], Mahmudçala-Ağçala, Ağgöl və Sarısu göllərində qışlayır. Sarısu və Ağgöldə nəsil verib [5, 12]. Cil, Alxovka, Kələdəhnə, Qarasu, Şilyan, Sor-sor, Mehman və s. göllərin qurudulması nəticəsində təbii yaşayış yerləri azalır.

Yaşayış yeri və həyat tərzı: Balıqla zəngin olan iri su hövzələrində məskunlaşır. Uçub gəlməsi və ötüb keçməsi payızda oktyabrın ortalarında, noyabrda, yazda isə martda olur. Gündüzlər fəal olur. Balıq yeyir. 3 yaşında cinsiyyət yetişkənliyinə çatır. Koloniya halında nəsil verir. Apreldə yuva tikir, yuvasında 2-3 yumurta olur. 40 günə qədər kürt yatır [2,12].

Sayı: XX əsrin başlanğıcında Xəzərin sahili boyu, əsasən, Kür çayı mənsəbində və Lənkəran ovalığında çoxlu